

Революційна сатира: автобіографічний роман Дер Тункелера (Йосефа Тункеля) «Мандри Беньяміна Четвертого» як історичне джерело

Майже 100 років тому у видавництві «Мізрах ун Майрев» (Варшава, Нью-Йорк) Йосеф Тункель під псевдонімом Дер Тункелер видав короткий сатиричний автобіографічний роман «Мандри Беньяміна Четвертого: з українського хаосу»¹. Дія роману відбувається у Києві 1919 року, а головний герой, від імені якого йде оповідь, вирішує залишити Київ — «розкішне містечко, справжній гай Едемський», де, однак, «безперестанку стріляють».

Власне, все своє життя Йосеф Тункель провів у переїздах, по дорожах, пригодах, втечах, одним словом, — мандрах. Із різних енциклопедій відомо, що він народився у 1881 р.² у Бобруйську (Білорусь). У 16 років обдарований юнак поїхав навчатися до художньої школи у Вільні. З 1899 Йосеф декілька років мешкав у Одесі, де мріяв продовжувати студії і присвятити себе малярству. Однак, через проблеми з зором, а також захоплення літературою, почав писати поезію. Уже з 1901 року Тункель публікував свої гумористичні оповідання та фейлетони їдишем у єврейських періодичних ви-

¹ В оригіналі їдишем: *Der Tunkeler*. Masoes Binyomin ha-Revii: funem ukrainishn khaos. Nyu-York, Varsha: Farlag "Mizrakh un Mayrev", 1920. — <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yiddish-books/spb-nybc204358/der-tunkeler-masaot-binyamin-ha-revii-fun-ukrainishen-khaos> (дата звернення: 25.11.).

² Деякі видання наводять 1878 рік, див.: Yosef Tunkel — *Der Tunkeler* / Trans. Eial Dujovny // *Bobruisk; sefer zikaron le-kehilat Bobruisk u-veneteha* (Memorial Book of the Community of Bobruisk and Its Surroundings) / Ed. Yehuda Slutski. Tel Aviv: Tarbut ve-hinukh, 1967. P. 537. — JewishGen, Inc. and the Yizkor Book Project, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/bobruisk/byb537.html> (дата звернення: 25.11.2017); оригінал пам'ятної книги ївритом і їдишем доступний на сайті Нью-Йоркської публічної бібліотеки: <http://yizkor.nypl.org/index.php?id=2904>.

даннях Кракова та Варшави. У 1906–1909 роках він мешкав у Нью-Йорку й заснував там кілька гумористичних видань їдишем³.

Працюючи як редактор, журналіст, письменник, а також художник-карикатурист, Тункель обрав собі робочий псевдонім Дер Тункелер (у перекладі з їдишу — «темний», «темняк»), також він використовував псевдонім Хойшех (тьмянний, темрявий, чорний, мряка, пітьма). Після Нью-Йорка Йосеф Тункель переїхав до Варшави, а під час Першої світової війни ненадовго повернувся до рідного містечка Бобруйська.

Сто років тому, після революційних подій лютого 1917 року Російська імперія як авторитарна монархія припинила існування. Завдяки революційній демократизації форми правління різні національні громадсько-політичні рухи та організації, зокрема, єврейські, отримали можливість рівноправно брати участь у створенні місцевих національних самоврядних органів та виборах до загальнодержавних органів влади. Для євреїв революція означала ще й скасування всіх обмежень у громадянських правах, що існували в колишній Російській імперії (обмеження на право вибору місця проживання, обмеження свободи пересування, відсоткові квоти та обмеження на вступ євреїв до навчальних закладів тощо).

Київ 1917 року став не лише значним осередком розвитку ідей їдишизму та єврейського автономізму, але й очікуваним місцем втілення цих ідей у життя. 3 липня 1917, коли Тимчасовий Уряд визнав Центральну Раду⁴ як свого представника, п'ять єврейських партій — Бунд (Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії), Єврейська соціал-демократична робітничка партія (Поалей Ціон) («Робітники Сіону»), Об'єднана єврейська со-

³ Див. детальніше статті в енциклопедіях: Szeintuch Y. Tunkel, Yoysel // YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. — http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Tunkel_Yoysel (дата звернення: 25.11.2017); Тункель Иосеф // Краткая еврейская энциклопедия на русском языке. Иерусалим, 1996). Том 8. Столб. 1099–1100. — <http://eleven.co.il/article/14179> (дата звернення: 25.11.2017).

⁴ Див. документи «Постанова Тимчасового Уряду про затвердження Генерального Секретаріату» та «Другий Універсал Української Центральної Ради» у вид.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. К.: Наукова думка, 1996. С. 163–168.

ціалістична робітничка партія (ОЄСРП, інша назва «Фарейнікте»), Єврейська народна партія («Фолкспартей») і сіоністи — брали безпосередню участь у роботі Української Центральної Ради. Саме завдяки їхній активності в законодавчій та виконавчій діяльності української влади, 15 липня 1917 року вперше в історії було призначено віце-секретаря з єврейських справ (пізніше — генерального секретаря й міністра з єврейських справ на чолі однойменного міністерства). 2 грудня 1917 року Центральна Рада прийняла Закон про утворення єврейських громадських рад і проведення виборів членів цих рад, а 9 січня 1918 — Закон про національно-персональну автономію. Їдиш отримав статус однієї з офіційних мов Української Народної Республіки поруч із українською, російською та польською .

Відомо, що після революції 1917 року, Йосеф Тункель мешкав у Києві та Одесі. Звісно, його перебування в Україні ще потребує детальнішої розвідки й копіткого пошуку в місцевих архівах і бібліотеках. Допоки про його одеське та київське життя ми не знаємо майже нічого, крім неповного переліку й частково змісту його тогочасних творів і брошур. Серед його тутешніх гумористичних робіт зокрема невеликі 15–16 сторінкові видання: «*Di royte hagode*» («Червона агада») (Одеса: вид. Н. Гальперіна, 1917) та видані в Києві 1918 року «*Di bolshevistische hagode*» («Більшовицька агада»), «*Zumer-leb, datshe-humoresken*» («Літечко, дачні гуморески»), «*Idishisten: a monolog fun a kiever yud*» («Їдишисти: монолог київського єврея»).

Наприклад, у гуморесці «Їдишисти»⁵ ми прочитуємо й відчуваємо іронічне ставлення автора до модного тоді серед молоді *їдишизму* — єврейського національно-культурного руху за всесторонній розвиток їдишу в освітній, мистецькій і громадських сферах, а також зацікавлення єврейською народною культурою та фольклором. Розквітом їдишизму та сприятливою демократичною ат-

⁵ Оригінал оповідання їдишем можна прочитати в академічному виданні творів Дер Тункелера *Der Tunkeler (Yosef Tunkel)*. The Book of Yiddish Humoresques and Literary Parodies: A Selection of Humorous Writings on East European Jews and Their Culture in Interwar Poland (Yiddish Edition, Hebrew Introduction) / Ed. by Yechiel Szeintuch. Jerusalem, Magnes Press, 1990. P. 122–130.

мосферою в Києві можна пояснити і створення у січні 1918 року та подальшу діяльність позапартійної громадсько-культурної організації — єврейської Культур-ліги⁶. У СРСР Культур-ліга припинила існувати вже на початку 1925 року. Однак, заснована в революційному Києві 1918 року Культур-ліга продовжувала свою діяльність у 1920—1930-ті роки у різних містах і країнах Європи та Америки.

У революційному Києві 1917 року Йосеф Тункель став засновником гумористичного періодичного видання їдишем «Ашмдай» (Асмодей — демон-спокусник). Дер Тункелер одночасно був редактором і художником-ілюстратором, а також автором більшості матеріалів (де також використовував свій другий псевдонім Хойшех). Достеменно невідомо, коли власне у 1917 році почав виходити «Ашмдай»⁷. У № 1, який, імовірно, можна датувати другою половиною 1918 року, у редакторській колонці під назвою «Ювілей Ашмдаю» жартівливо зазначено, що перший номер вийшов роком раніше, а після того була перерва в цілий рік і такій перерві позаздрить не одна газета чи журнал, бо ж упродовж цього року перерви «Ашмдаю» «не довелося мати жодних справ із жодним із 689 урядів та жодною реквізицією, жодними гайдамаками та *большевіками*, жодними покараннями та “*нальотами*”»⁸. Однак, Ашмдай нікуди не зникав, його сміх можна було постійно почути, на всіх мітингах, протестах, мирних конференціях, виборах, у громадах, поміж усіх партій і фракцій, поміж страшної громадянської війни і братнього побою, поміж усієї геєни вогненої, яку ство-

⁶ Див. детальніше: Ривкіна Г. Феномен Культур-Ліги. Незалежна організація єврейської культури та освіти. Документи, дослідження, історія видавничої діяльності [Електронна виставка]. — Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. — <http://www.nbuv.gov.ua/node/1918> (дата звернення: 25.11.2017); Культур-Ліга: художній авангард 1910—1920-х років / Упор. Г. Казовський; наук. ред. С. Захаркін та І. Сергєєва. К.: Дух і літера, 2007; Казовський Г. Книжкова графіка митців Культур-Ліги. К.: Дух і літера, 2011.

⁷ У відділі фонду юдаїки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігається лише 3 номери видання. Судячи зі змісту, можемо датувати їх листопадом — груднем 1918 року — початком 1919 року, тобто часом зречення й утечі з Києва гетьмана Павла Скоропадського та приходу до Києва Директорії. Див.: Der Ashmday: zhurnal far humor un satire. Kiev, [1918?]. No. 1—3.

⁸ Der Ashmday: zhurnal far humor un satire. Kiev, [1918?]. No. 1. Z. 3.

рив не він, а люди. Пекло було таким справжнім, що аж Ашмдай втік до свого демонського пекла на відпочинок.⁹

Сатиричний сміх міфологічного демона Ашмдая був вільним, всепроникним і водночас відстороненим, не шкодував нікого, ані, так би мовити, чужих, ані своїх. Дер Тункелер сміявся над усіма тогочасними єврейськими партіями, політиками й такими революційними подіями, над якими ніколи б не спало на думку сміятися. Нам не відомо про належність Йосефа Тункеля до жодної з єврейських чи неєврейських партій того часу, хоча ми знаємо про його свідомий вибір на користь їдишу, єврейської народної мови. При цьому, навряд чи він сам вважав себе їдишистом у тому модерному розумінні, яке було популярним серед революційної єврейської інтелігенції та молоді.

У романі «Мандри Бен'яміна Четвертого: з українського хаосу» оповідач зазначає, що він провів у Києві останні два роки. Дія твору розгортається у революційному Києві 1919 року, коли головний герой вирішує втекти від небезпеки й податися в мандри, «куди очі вестимуть». Історичні події та міська географія Києва живуть своїм революційним життям і набувають химерних форм у гротескному наративі. Читач бачить історичні назви та місцевості, як-от Майовка (район Кадетського гаю та Шулявки), Поділ, бендерські казарми тощо, однак поринає й у певну революційну казковість простору (наприклад, персонаж може вибігти й звернути з Володимирської одразу на Хрещатик). Історичний контекст у тексті присутній, але він сатирично й художньо розмитий, а жодна згадана подія не має прив'язки до якогось конкретного часу. Тому не варто вірити авторові на слово, адже не кожен із «77 великих людей», згаданих на перших сторінках роману, доходив до Києва і змагався за нього безпосередньо у місті. Звісно, навіть далекі отамани могли думати й мріяти про Київ, або ж страшити своїм походом на столицю.

Уже 1919 року, незважаючи на серйозне законодавчо-адміністративне підґрунтя для толерантних, добрих стосунків між національностями України, закладене ще Українською Центральною

⁹ Ibid.

Радою¹⁰, міжетнічні стосунки, особливо на низинному сусідсько-побутовому рівні, значно зіпсувалися. Це було спричинено серед іншого тиском раптових змін влади і збройної боротьби. В легкому фейлетонному стилі Дер Тункелер сатирично зображає революційну збройну боротьбу різних рухів і сил за владу, звинувачення опонентів у «контрреволюційності» й наведення ладу після отримання влади насильним втихомиренням населення. Регулярні частини або ж отаманські загони тієї чи іншої влади могли вчиняти розправи, щоб начебто придушити якийсь справжній або уявний заколот. Нерідко такі розправи перетворювалися у жорстокі звірства та погроми, а звинуваченими в «контрреволюції» при цьому стереотипно могли ставати цілі соціальні, національні чи релігійні групи. Услід за революцією і сподіваннями могла прийти й контрреволюція та розчарування, а прості громадяни, далекі від будь-якої інтелектуальної революційності, щоби якось пояснити собі навколишній гармидер, могли звинувачувати своїх сусідів не лише в більшовизмі, але й у буржуазності, залежно від того, якого політичного курсу на той момент дотримувалася влада і хто вважався «контрреволюціонером».

Автор докладає всіх зусиль, щоб ніяк не виявити автобіографічність або ж якусь конкретну особистість. Головний герой — ніякий не герой, він ніде не виказує свою героїчність. Він пливе за течією, намагається ніяк не виділятися, поводить як простий обиватель, середньостатистичний громадянин у час подій революції й громадянської війни. На роботу він повзе як черепаха і всі так повзуть, бо зовсім непевно просто встати і йти, коли безперестанку навколо стріляють, а в кожному вбачають контрреволюціонера. Вочевидь, це такий сатирично-фейлетонний прийом, щоби кожен читач, який пережив схожі події, міг поринути в них знову й пережити свої відчуття. Або ж мешканець Варшави чи Нью-Йорка, який читав про «російську революцію 1917 року» та по-

¹⁰ Детально про історію цього періоду та українсько-єврейські стосунки див.: *Абрамсон Г.* Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920) / Перекл. з англ. А. Котенка, О. Надтоки; наук. ред. Т. Батанова, Н. Риндюк. К.: Дух і літера, 2017.

дії 1919 року на теренах колишньої Російської імперії в газетних новинах чи у статистиці загиблих і погромлених, міг уявити життя простого єврея в революційному хаосі.

Що ми знаємо про особисте життя героя? Зовсім небагато. У нього, як і в більшості звичайних громадян середнього віку (про вік ми щоправда, теж нічого не знаємо, крім «середності»), є жінка й діти. Як звати дружину ми не знаємо, та вона жодного разу й не бере слова, Тункелер лише зрідка переказує її дії. Наприклад, наказ чоловікові не насмілюватися прийти додому з кулею в боці. Скільки дітей, якого віку, теж не знаємо, окрім того, що є дочка — дівчина, за якою упадає якийсь парубок, родич якого має іншого родича, який по блату для нашого головного героя про щось домовляється в одній із численних радянських установ.

Де ж працюють громадяни у час революції? Адже з новим порядком старі види ремесел і звичайних робіт відживають себе, а всі трудяться на дуже продуктивні галузі. Наприклад, герой роману працює «на таку галузь, щоб забезпечувати населення продуктами першої необхідності», «у дослідній комісії при статистичному бюро, що реєструє усі продовольчі картки тих категорій громадян, які не мають жодного права отримувати восьмушку хліба, і які повинні пред'явити якесь посвідчення, що вони цю восьмушку хліба таки не отримали» В такому ж стилі Дер Тункелер обсмює й інші новинки нової прогресивної дійсності, зокрема «очередь¹¹», «пропуск», «разрешеніє», «літера» (на відрядження), «хороший поведеніє», «благонадьожность», «охранна грамота», «обиск»¹² та ін.

Через походи до різноманітних, незліченних, схожих за назвами й незрозумілих за функціями радянських установ, таки розкривається хоч якась біографія, місце походження нашого героя. Через особливість діалектної вимови, а може, через притаманну

¹¹ Це слово, вочевидь, мало настільки широке розповсюдження, що увійшло в їдиш саме в такому вигляді, хоча з російської мови прямих запозичень до їдишу доволі мало (порівняно з українською, польською та білоруськими мовами, слов'янськими з яких потрапляли до їдишу впродовж століть).

¹² Останні слова не увійшли до їдишу, однак автор транслітерує їх єврейською абеткою та передає в такому звучанні.

літвакам надмірну раціональність¹³ у абсурді революції, він неприпустимо помиляється — плутає ЦК і ЧК, два різних державних органи.

За жанром можна класифікувати твір «Мандри Беньяміна Четвертого» як короткий пародійно-сатиричний модерністський роман із використанням гіпербол, каламбуру, гри слів і гротеску. Майже кожен із сімнадцяти розділів роману може вважатися окремим твором-фейлетоном, а назви розділів є своєрідними революційними темами в житті героя та кожного пересічного громадянина: «Очередь», «Гроші», «Домовий комітет», «Вивіски», «Час», «Вулиці» тощо. Дійсність навколо головного герой-оповідача, із яким читач разом мандрує, повзе, здобуває пропуск, стоїть у черзі чи у самообороні, веде діалоги, сповнена абсурду й хаосу.

Назва роману одразу нагадує читачеві, що в історії вже існували інші попередні три мандрівники-Беньяміни, два з них — історичні особи, а Третій — літературний персонаж. Беньямін I із Тудели жив у XII столітті, здійснив паломництво до омріяної Землі Ізраїля, відвідав дорогою Марсель, Рим і Константинополь, його подорожні нотатки «Книга мандрів» (*Sefer ha-masaot*)¹⁴ видавалися в різний час різними мовами. Беньяміном Другим називають Ісраеля Йосефа Беньяміна, який походив із Молдови. Він 1845 року вирушив на пошуки «втрачених» десяти колін Ізраїлевих й мандрував Єгиптом, Палестиною, Сирією, Вірменією, Іраком, Іраном, Курдистаном, Індією, Афганістаном, Італією, Тунісом, Алжиром і Марокко. Його книгу вперше опублікували в перекладі французькою 1856 року, а івритом у 1859.¹⁵ У 1878 році «дідусь єврей-

¹³ Літвак — єврей родом із Литви чи Білорусі. Українські євреї, які переважно були хасидами, часто кепкували з літваків, їхньої вимови їдишем, а також надмірної раціональності.

¹⁴ У 1543 його текст івритом було видано вперше, пізніше — латиною, а у 1881 вийшов російський переклад «Путешествие рабби Вениамина Тудельского». Див.: Биньямин из Туделы // Краткая еврейская энциклопедия на русском языке. Иерусалим, 1976. Т. 1. Столб. 436–437. — <https://www.eleven.co.il/jewish-history/crusades-and-expulsions/10635/> (дата звернення: 01.12.2018).

¹⁵ Див.: Биньямин II // Краткая еврейская энциклопедия на русском языке. Иерусалим, 1976. Т. 1. Столб. 435–436. — <https://www.eleven.co.il/jewish-history/modern-era/10634/> (дата звернення: 01.12.2018).

ської літератури» Менделе Мойхер-Сфорім написав гумористичну фантазмагорію «Мандри Беньяміна Третього» (*Maso'es Binyomin ha-shlishi*), у 1885 цей роман було видано польською мовою під назвою «Єврейський Дон Кіхот»¹⁶.

Написання літературних «мандрів Беньямінів» набуло значної популярності¹⁷. Кожен наступний автор мандрів прагнув додати свій контекст. Наприклад, у тексті Дер Тункелера іронічно згадуються, як усі попередники і Беньяміні, й просто всесвітньо відомі першовідкривачі. Проте, його Беньямін Четвертий вважає себе найбільшим з-понад усіх, звісно, з різних комічно революційних причин. На відміну від класичного Дон Кіхота Сервантеса, чи навіть від «єврейського Дон Кіхота» Менделе Мойхер-Сфоріма, головний герой Дер Тункелера проходить своїми мандрами і пригодами без вірного супутника Санчо Панси або ж Сендерла. Якщо звісно, не вважати таким подорожнім супутником його власний сміх — невичерпний гумор, сатиру та іронію щодо всіх революційних подій і несподіванок навколо.

Стилістично текст Тункелерових «Мандрів» схожий на усну історію, розповідь, розмову, з нагадуваннями важливих тем, які могли загубитися в хаосі подій і думок. Як і в будь-якій дружній розмові-оповіді автор наче й дотримується головної лінії, однак відволікається на цікавинки. Інколи його свідомість говорить із нами короткими, репортажними реченнями.

В інших місцях автор, у найкращих юдейських традиціях вивчення і тлумачення святих текстів, переходить на стиль мідраша — бере івритомовну цитату з Тори, тлумачить її по-своєму, наводить історію-приклад із революційної буденності, робить мораль-ви-

¹⁶ Див.: Менделе Мохер Сфарим // Краткая еврейская энциклопедия на русском языке. Иерусалим, 1990. Т. 5. С. 245–250. — <https://eleven.co.il/jewish-literature/in-yiddish/12711/> (дата звернення: 01.12.2018).

¹⁷ Цікаво, що Дер Тункелер став не єдиним, хто написав «Мандри Беньяміна Четвертого». Єврейський письменник Цві Прейгерзон (1900–1969), родом із Шепетівки, писав івритомовні оповідання в СРСР у 1927–1934 роках, публікуючи їх за кордоном. Він об'єднав цикл оповідань під назвою «Мандри Беньяміна Четвертого». Див.: Прейгерзон Цви // Краткая еврейская энциклопедия на русском языке. Иерусалим, 1992. Т. 6. Столб. 755–757. — <https://eleven.co.il/jewish-literature/in-hebrew/13306/> (дата звернення: 01.12.2018).

сновок. Для створення комічності Дер Тункелер використовує й всілякі високі релігійні поняття-гебраїзми, івритомовні крилаті вислови та цитати з Тори, Талмуду, кабалістичного «Зогару». Схожі прийоми любив використовувати й Шолем-Алейхем, особливо з простими персонажами його творів, які в буденних ситуаціях переходили на високий біблійний стиль.

Завдяки особистому мандрівному життю й самоосвіті Йосеф Тункель володів багатьма мовами. Тому для варшавського чи німецького єврейського читача він вставляє *тайч* (тлумачення) за допомогою певних *польських* слів (*пшенустке*) а також німецьких слів на пояснення понять «посвідчення», «путівка» тощо. Цитати з навколишнього неєврейського середовища й гасла автор наводить російською або українською у безпосередній транслітерації або ж своєрідному розумінні чи вимові єврейською абеткою. Так само, він не перекладає їдишем всілякі радянські абрєвіатури, а просто наводить їх єврейськими літерами, інколи тлумачить, але частіше просто грається ними. У романі автор свідомо вживає слов'янізми, українізми та навіть певні русизми, щоби якомога краще зобразити місцевий революційний колорит. Зокрема, ідеться про цитати з російськомовних чи україномовних гасел, або ж пряму мову. Їх автор передає за допомогою єврейської абетки, однак очевидно, що це проста транслітерація з російської, української чи суржикю.

Через майже століття Дер Тункелер і Бен'ямін Четвертий повертаються до Києва в цьому невеликому дослідженні, а також у частковому перекладі, що якраз готується до друку.¹⁸ «Мандри Бен'яміна Четвертого: з українського хаосу» — цікаве й досі не вивчене їдишомовне джерело з історії євреїв України в добу революції. Роман сатирично показує не лише революційний хаос, але й повсякдення та побут мешканців Києва, усі противоріччя політичні партії (включно з усіма єврейськими) і рухи, військові та отаманські загони, що намагаються діяти в Києві чи оволодіти ним. Герой роману дозволяє собі сміятися не лише над собою, українським хаосом, власною громадянською війною на єврейській вулиці, але навіть над дразливим питанням погромів.

¹⁸ Перші 7 розділів із 17 виходять друком у журналі «Judaica Ukrainica» за 2017 рік.